

KALKINMA AJANSLARININ ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ SAĞLAMADAKİ ROLÜ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA*

A DISCUSSION ON THE ROLE OF DEVELOPMENT AGENCIES IN PROVIDING ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY

Dr. Murad TIRYAKIOĞLU¹
Dr. Özlem TUNA^{2*}

ÖZ

Geleneksel büyüme ve kâr maksimizasyonu modeline alternatif olarak görülen, yeni ve gelişen bir yönetim paradigması olarak değerlendirilen kurumsal sürdürülebilirlik, büyüme ve kârlılığın önemine dikkat çekmekte ve işletmelerin aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ile ilgili çevre koruma, sosyal adalet, eşitlik ve ekonomik kalkınma gibi toplumsal hedeflerin gerçekleşmesi için uğraşması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışma, ekonomi, toplum ve çevre ile ilişkili, çok boyutlu bir kavram olarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında kalkınma ajanslarının rolünü ve önemini tartışmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'de kalkınma ajanslarının, yerel ve bölgesel kalkınma için oluşturdukları kapasite ve üstlendikleri rollerden hareketle sürdürülebilir kalkınma konusu kavramsal olarak ele alınmaktadır. Petrolün ve diğer fosil yakıtların hızla tükenmeye devam etmesi melez teknolojilerine dayalı bir sanayinin yapılmasını beraberinde getirmektedir. Bu gelişmeler karşısında kalkınmanın yerel ve bölgesel aktörleri olarak kalkınma ajanslarının sürdürülebilir kalkınma projelerine verdiği önem, ayırdığı fon miktarı, mevcut ve potansiyel yaygın etkisinin tartışılması ile çalışma ana eksenine oturtulmuş olmaktadır. Sanayi sektöründe yetersiz düzeyde yürütülen sürdürülebilirlik uygulamalarının, tedarikçisi veya fason üreticisi olunan büyük ölçekli işletmelerin baskısından ya da yasal düzenlemelere uyma zorunluluğundan kaynaklandığı gerçeğinden hareketle yapılması gerekenlere dikkat çekmeyi amaçlayan çalışma politika yapımcılar için de üretici kesim için de yol gösterici ve uyarıcı nitelikte bir tartışmaya zemin hazırlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, kurumsal sürdürülebilirlik, yerel ve bölgesel kalkınma, kalkınma ajansları ve fonlama mekanizmaları

Jel Kodları: Q01, Q56, R11, R58

ABSTRACT

Corporate sustainability which is seen as an alternative to the traditional development and profit maximization model and is evaluated as a new and progressing administration paradigm pointing out the importance of development and profitability. It also emphasizes that enterprises should make an effort to realize social goals such as environmental protection, social justice, equality and economic growth that includes sustainable development. This study discusses the role and importance of development agencies in the provision of sustainable development that is a multi-dimensional term related to the economy, society, and environment. Within this scope, the issue of sustainable

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi 15.HIZ.DES.55 numaralı proje kapsamında desteklenmiş ve ilk versiyonu Second International Conference in Economics-EconWorld 2015'te [August 18-20, 2015, Torino, Italy] sunulmuştur. Yazarlar çalışma kapsamında kullanılan verilerin temini için desteklerinden dolayı Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürü Nahit Bingöl'e, İzleme ve Değerlendirme Daire Başkanı Mustafa Işık'a müteşekkirdir.

¹ Sorumlu Yazar, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Afyonkarahisar, e.posta: murad@tiryakioglu.org

² Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Sağlık Yüksekokulu, Sağlık Kurumları Yöneticiliği Bölümü, Afyonkarahisar, e.posta: oztuna@hotmail.com

development was conceptually discussed based on the capacity that development agencies formed for local and regional development and the roles that they take on. The basic objective of the study was to discuss the importance given by development agencies as local and regional agents of development to their projects regarding sustainable development, the amount of funding that they allocate, and the existing and potential common effects. It is a fact that insufficiently conducted sustainability practices originate from the pressure that large-scale enterprises put on suppliers, and contract manufacturers and the necessity to obey legislative regulations. Accordingly, the study, which aims to indicate the things to be done, forms a basis.

Key Words: Sustainable development, corporate sustainability, local and regional development, development agencies and funding mechanisms

Jel Codes: Q01, Q56, R11, R58

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı, iktisadi kalkınma süreci açısından bir kırılma noktasına işaret etmektedir. Bu dönem sonrasında hızla artan üretim ve tüketim, doğal kaynakların hızlı tüketilmesine, çevrenin de benzer şekilde hızla tahribatına sebep olmuştur. Sürece eşlik eden küresel ısınma artan karbon salınımı ile hızlanmıştır. Bu süreçte gelişmiş ülkelerin yüksek karbon salınımına sebebiyet veren üretim ve tüketim alışkanlıkları, gelişmekte olan ülkelerin bu iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkabilecek risklere ve yaşanabilecek afetlere olan maruziyetini hızla arttırmaktadır. Her ne kadar gelişmiş ülke ekonomileri küçülme, mevcut durumu koruma ya da büyümeme gibi kavramlarla adlandırılan yeni-yeşil ekonomik kalkınma ve büyüme paradigmasına (*deGrowth*) yönelmişler³ ve bu alanda çalışma yapan araştırmacılar sürdürülebilir kalkınmanın işlevselliğini yitirmeye başladığını iddia ediyorlarsa da kaynakların etkin kullanımı, sürdürülebilirliği ve ilişkili konular gündemdeki yerini farklı biçimlerde de olsa korumaktadır. Ulusal ve bölgesel düzeyde geliştirilen politikalarla kaynakların etkin kullanımı noktasında farkındalık artışı sağlanmakta ve iyi uygulamalarla süreç yönetilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye ekonomisi açısından durum ele alındığında çevre odaklı politikaların gerek kalkınma planları gerekse 'İklim Değişikliği Strateji Belgesi' gibi çeşitli politika dokümanları ile incelenmeye, gündemde yer almaya başladığı görülmektedir. Çevre konusunda duyarlılık ve yasal sorumluluklar imzalanan uluslararası protokol ve anlaşmalarla ülkenin farkındalığını ve düzenlemelerini arttırmaktadır. Bölgesel düzeyde kalkınma ve politika üretme, üretilen politikaların etkin bir biçimde uygulanabilmesini sağlamaya yönelik çabalar da eş zamanlı olarak izlenmektedir. Bu çabaların -belki de- en önemli adımlarından birini 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren kalkınma ajanslarının kurulmaya başlaması oluşturmaktadır. Hem ekonomik hem sosyal hem de çevresel etki oluşturabilme ve yerelin ihtiyaçlarını, yapısını, dinamiklerini, potansiyelini ve fırsatını görebilmek ve bu alanda doğrudan etki sağlayabilmek adına önemli bir araç olma özelliğine sahip kalkınma ajansları ardi ardına yapılan düzenlemelerle Türkiye genelinde yaygınlaştırılmıştır. 2006 yılındaki ilk iki pilot uygulama olarak kurulan İzmir ve Çukurova Kalkınma Ajanslarının ardından 2008 yılında sekiz tane daha ajans kurulmuş ve sayıları ona yükselmiştir. 2009 yılında yapılan son düzenleme kapsamında da toplam sayı 26'ya yükselmiştir. Bu ajanslar ulusal kalkınmayı destekleyecek ve tamamlayacak bölgesel kalkınma politikalarının çok boyutlu olarak geliştirilmesinde ve uygulanmasında önemli düzeyde işlevselleştirilmiştir. Çalışma bu çok boyutlu yapının sürdürülebilir kalkınma boyutuna odaklanmakta ve bu yöndeki etkilerini analiz etmektedir.

³ Bu konudaki alternatif yaklaşımları ele alan birkaç çalışma için bakınız: Aşıcı ve Şahin (2012); Smith (2013) ve Zhang vd. (2015).

Giriş bölümünü takip eden ilk başlıkta, sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları kavramsal düzeyde tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde, sürdürülebilir kalkınmanın kalkınma ajansları aracılığıyla işlevselleştirilmesi ele alınmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmanın mevcut durumu ve kalkınma ajansların rolü ele alınmaktadır. Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nden resmi yazışma ile talep edilen verilerin analiz edilmesiyle elde edilen sonuçların aktarıldığı son kısım Türkiye açısından bu araçların etkinliğini, eksikliğini ve bunların giderilebilmesi için yapılması gerekenleri ele almaktadır.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE BOYUTLARI

Sürdürülebilir kalkınma, insanoğlunun birim aileden geniş toplumlara kadar refah düzeyinin artırılması yönündeki kalkınma çabalarını, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla dikkate alıp, gerekli kalkınma stratejilerini takip etmek, bunu yaparken gelecek kuşakların da en az bugünkü toplumlara eşit kaynaklara sahip bir şekilde kalkınmasının sağlanabileceği koşulların yaratılmasına çalışmaktır (Gürlük, 2010:88).

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez Carl Von Carlowitz (1713) tarafından ormanların ekonomik kullanımıyla ilgili kuralları anlatmak amacıyla kullanılmıştır (Brander, 2007:5-8). 1960'lı yıllarla birlikte sürdürülebilirlik, Paul Ehrlich (1968) tarafından vurgulanan nüfus fazlalığı (*overpopulation*), Rachel Carson (1962)'in ele aldığı hava ve su kirliliği ile doğal kaynakların bozulması (*resource degradation*) ve son olarak da Meadows ve Randers (1972)'in *Büyümenin Sınırları (Limits to Growth)* adlı kitaplarında açıkladıkları kaynak tüketim problemi olmak üzere üç farklı konuda gelişme göstermiştir. Paul Ehrlich (1968)'in vurguladığı nüfus fazlalığı yaklaşımı, nüfus artışından ziyade ekolojik problemler ve kaynak israfına yoğunlaşmış, nüfus artışının çevresel bozulma ve kaynakların aşırı kullanımına etkisini ortaya koymuştur. Carson (1962) hava ve su kirliliği, petrol rezervleri ve ormanlar gibi doğal kaynakların tüketilmesi konularını çalışmıştır. Meadows ve Randers (1972) ise geliştirdikleri bir simülasyonla "*eğer bugünkü şekliyle değişmeden gelişmeye devam edersek, gezegenimiz kaynaklarının ancak gelecek 100 yıl için yetebileceğini*" saptamışlardır. Ayrıca bu çalışma ve takip eden çalışmalar, geleneksel ekonomik modellemenin zayıflıklarını da ortaya çıkarmıştır. Çünkü pek çok ekonomik büyüme modeli, makro ekonomik modelleme ve ekonomi politikaları, ekolojik kısıtlamaları göz ardı etmektedir. Az sayıda büyüme modeli, ormancılık, balıkçılık, toprak ve su gibi kaynakları ekolojik bir gerçeklikle birleştirmektedir (Brander, 2007:5-8).

Carl Von Carlowitz'den (1713) itibaren sürdürülebilir kalkınma yolundaki gelişmeler, sürdürülebilir kalkınmanın temelde çevresel bir yaklaşım olarak geliştiğini göstermektedir. Sonrasında, ekonomik ve sosyal konuları da kapsayarak, nesiller içi ve nesillerarası ihtiyaçları da dengeleyecek kalkınma modelleri geliştirilmiştir (Matiasek, 2010:27). Bu kalkınma modelleri, özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, kitlesel üretime geçilmiş, endüstriyel üretimde meydana gelen artış doğal kaynakların aşırı bir şekilde tüketilerek, doğal ortamın dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Toplumlar, kitlesel üretimle birlikte sanayileşme hedeflerini gerçekleştirerek ekonomik büyümeyi sağlamışlardır da, bu süreçte çevresel ve sosyal bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu olumsuzluklar, ekonomik gelişmenin sürdürülebilir olması için bazı önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle, toplumlar ekonomik büyümeyi sağlarken aynı anda çevrenin iyileştirilmesi ve sosyal ortamın geliştirilmesi amaçlarını da göz önüne almış bu da, sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴.

⁴ http://www.devak.org.tr/UserFiles/Documents/2010_bilimselinceleme.pdf (Erişim Tarihi: 29.06.2015)

Kavram, resmi olarak ilk kez 1983 yılında dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin isteği ve teklifi üzerine, dönemin Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland önderliğinde, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'na hazırlanan, 1987'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na sunulan “*Brundtland Ortak Geleceğimiz*” adlı raporda, uluslararası platformda tartışmaya açılmıştır. Çevre sorunlarının, yoksulluk-eşitsizlik ekseninde ele alındığı raporda “*Yoksulluğun ve eşitsizliğin olduğu bir dünya, her zaman çevresel ve diğer boyutlardaki krizlere eğilimli olacaktır*” ifadesi yer almıştır. Raporda sürdürülebilir kalkınma, “*hem bugünkü, hem bizden sonraki nesillerin hak ve yararlarını gözetenek, çevre değerlerinin ve doğal kaynakların ihtiyaçtan fazlasının kullanılmaması ve ekonomik gelişmenin sağlanmasını amaçlayan çevreci bir dünya görüşü*” olarak tanımlanmıştır (Türkiye Çevre Vakfı, 1989:31-32).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı çok farklı kesimlerde; çevresel, ekonomik, toplumsal, yönetsel, teknik veya felsefi/politik olmak üzere farklı şekillerde tanımlanmakta ve oldukça farklı kavramları ifade etmektedir. Örneğin Jacobs (1995), ekonomik literatürde yaklaşık 386 kadar tanımlamanın olduğundan bahsetmektedir (Ciegis vd., 2009:29). Çoklu bakış açısını içeren tanımlamalardan bazıları aşağıdaki şekilde verilebilir:

- Sürdürülebilir kalkınma, ülkelerin gelişmişliğidir (World Development Report, 1992).
- Sürdürülebilir kalkınma, günümüzde elde edilen ekonomik ve diğer toplumsal yararları gelecekteki benzer olası potansiyel yararları tehlikeye atmadan optimize etmeyi sağlayan bir tür toplumsal ve yapısal ekonomik dönüşümdür (Goodland ve Iedoc, 1987:37).
- Sürdürülebilir kalkınma, mali ve fiziksel varlıkların yanı sıra tüm varlıkların, doğal kaynakların ve insan kaynaklarının, insanlığın uzun dönemli refah ve esenliği için yönetilmesini ve işletilmesini sağlayan bir gelişme stratejisidir (Repetto, 1986:609)
- Sürdürülebilir kalkınma, çevrenin korunması ve bunun kalkınmanın bir parçası olduğunun düşünülmesidir (Rio Declaration, 1992).

Karmaşık ve çok boyutlu bir kavram olan sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel bir temel üzerinde nesiller arası eşitlik, adalet ve verimlilik kavramlarını bir araya getirmektedir (Ciegis vd., 2009: 31). Bu doğrultuda sürdürülebilir kalkınma ifadesinin, ekonomik büyüme, çevresel adalet ve sosyal eşitlik olmak üzere 3 temel noktada birleştiğini söylemek mümkündür.

Ekonomik Büyüme: Brundtland Raporu'nda sürdürülebilir kalkınma “*bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamak*” şeklinde tanımlanmıştır. Bu doğrultuda ekonomik sürdürülebilirliğin altında yatan modern olgunun, en azından gelir artışını maksimize ederken, eldeki mevcut sermaye veya varlık stokunun da korunması olduğunu söylemek mümkündür (Tandoğan ve Özyurt, 2013:51). Ekonomik açıdan sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kişi başı gelirlerinin bugünkü nesillerden az olmamasının güvence altına alınmasıdır (Repetto, 1986:609). Bunun sağlanması, tarım veya endüstriyel üretime zarar veren aşırı sektörel dengesizliklerden kaçınma, kamu ve iç borç seviyesinin yönetilebilir bir seviyede tutulması, temel mal ve hizmetlerin üretiminde devamlılığı esas alan bir sistemin kurulması ile mümkün olabilecektir (Haris, 2000: 5-6). Kısaca, ekonomik sürdürülebilirliğin güçlü ve sağlam bir ekonomik büyüme, düşük ve istikrarlı enflasyon, büyük bir yatırım ve yenilik kapasitesi ve son olarak finansal istikrar gerektirdiğini söylemek mümkündür (Uysal, 2013: 115).

Çevresel Kalkınma: Son yıllarda giderek artan endüstrileşme ciddi çevresel sorunları beraberinde getirmiş ve bu olumsuz gelişmeler çevresel (ekolojik) çalışmaların hız kazanmasına neden olmuştur (Shrivastava, 1995; Starik ve Rands, 1995; Elkington, 1997). Çevrenin bir dünya sorunu olarak giderek daha önemli hale gelmesi, sürdürülebilirliğin ortak bir siyasi amaç olarak benimsenmesine ve çözüm için çeşitli adımlar atılmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda ilk gelişme 1960 yılında, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve istihdamın sağlanabilmesi; istihdamın teşvik edilmesi ve yaşam standartlarının artırılması amacıyla Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün (OECD) kurulmasıyla yaşanmıştır. OECD'nin çalışmalarını sürdürülebilir kalkınmayı, yaşam destek sistemleri ve temel ekolojik süreçlerin korunması olarak tanımlayan Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin (IUCN) 1980 yılında yayınladığı Dünya Koruma Stratejisi takip etmiştir. Bu strateji yoksulluk, nüfus artışı, sosyal eşitsizlik ve ticaret koşulları gibi çevresel bozulma ve doğal yıkımlara sebep olan temel sorunları içermektedir (McKenzie, 2004:1-2)

OECD ve IUCN'yi, 1987 yılında yayınlanan ve sürdürülebilir kalkınmada referans olarak gösterilen Brundtland Raporu izlemiştir. Raporu ekolojik bir bakış açısıyla değerlendirilen sürdürülebilir kalkınma, nüfus artışının ekosistemler üzerindeki etkisinin yönetilmesi; dünya genelinde gıda güvenliğinin sağlanması; ekosistem kaynaklarının yönetilmesi ve sürdürülebilir ekonomiler yaratma stratejileri ile açıklanmıştır. Tanımda ifade edilen ve sürdürülebilir kalkınma için anahtar kabul edilen sürdürülebilir ekonomi, sürdürülebilir enerji kullanımı, sürdürülebilir sanayileşme ve sürdürülebilir kentleşme kavramlarını içine almaktadır (Shrivastava, 1995:938)

Bu doğrultuda çevresel açıdan sürdürülebilir kalkınma, insanların çevre üstündeki olumsuz etkilerinin azaltılması, doğanın ve ekosistemlerin korunmasını içermektedir. Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeler, sanayide meydana gelen dev adımlar, giderek artan ve çeşitlenen üretim olanakları insan hayatını kolaylaştırmaktadır. Ancak bu gelişmeler çevrenin bozulmasına, küresel ısınmaya, asit yağmurlarına, artan sera gazlarına, kimyasal atıkların artmasına, ozon deliğinin büyümesine, su ve toprak kirliliğine, orman alanlarının azalmasına ve çölleşmeye neden olmaktadır (Eş, 2008:17-18). Sürdürülebilir kalkınmanın etkin bir biçimde sağlanabilmesi için bu olumsuzlukların etkileri azaltılmalıdır. Bu nedenle hükümetler, işletmeler, sivil toplum kuruluşları ve diğer tüm toplumsal gruplar için sürdürülebilirlik ortak bir amaç olmalıdır.

Toplumsal Gelişim: Sosyal açıdan sürdürülebilir kalkınma kavramı, toplumlar arasındaki yakın sosyal ilişkilerin güvence altına alınması, daha geniş bir ifadeyle toplumların korunması (Repetto, 1986:609), politik sorumluluk ve katılımın sağlanması, cinsiyetlerarası eşitliğin desteklenmesi, eğitim ve sağlık konularında sosyal hizmetlerin yeterli düzeyde olması ve üretimin eşit bir şekilde dağıtılması başlıklarında yoğunlaşmaktadır (Haris, 2000: 5-6).

Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuna yönelik pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan Haugh ve Talwar (2010:385), çalışmalarında globalleşmenin sosyal sürdürülebilirliğin etkisine değinmiş ve sosyal sürdürülebilirliği, işletmelerin insani boyutu, yoksulluk ve gelir dengesizliği; sağlık hizmetlerine erişim, temiz su ve toplum sağlığının korunması; eğitim ve özellikle kadınların eğitimi; HIV/AIDS ve sıtma gibi hastalıklar ve ekonomik gelişimde globalleşmenin etkileri ile ilgili kapsamlı problemleri bünyesinde barındıran bir kavram olarak tanımlamışlardır. WACOSS (2000) (Western Australian Council of Social Services), kavrama süreç olarak yaklaşmış ve sosyal açıdan sürdürülebilir toplumu tanımlamak için bir dizi ölçüt geliştirmek amacıyla bir model üretmiştir. Model, düşük gelirli bölgelerde yaşayan bireylerle, geniş çapta yapılan görüşmeler ve internet aracılığı ile elde edilen bilgiler yardımıyla geliştirilmiştir. Geliştirilen modelde sosyal sürdürülebilirliğin tanımı ve ilkelerine

yer verilmiştir. WACOSS, sosyal sürdürülebilirliği bugünkü ve gelecek nesillerin yeterliklerini desteklemek; sağlıklı, yaşanabilir toplumlar oluşturmak için formal ve informal süreçlerin, sistemlerin, yapıların ve ilişkilerin oluşturulması olarak tanımlamıştır.

Sosyal sürdürülebilirliği, toplumsal eğilimler tarafından şekillenen, sağlık, eğitim, ulaşım, barınma ve rekreasyon gibi kilit hizmetlere erişimin eşit olduğu olumlu bir durum olarak ifade eden McKenzie (2004: 15), WACOSS'la benzer bir şekilde sosyal sürdürülebilirliği süreç olarak değerlendirmiştir. Sosyal sürdürülebilirliği toplumların yaşam kalitesini artıran ve süreç içinde gerçekleşen bir durum olarak nitelendiren yazar, sosyal sürdürülebilirliğin aşağıdaki süreçlerden geçerek sağlanabileceğini vurgulamıştır (McKenzie, 2004: 12-13):

- Sağlık, eğitim, ulaşım, konut ve rekreasyon gibi kilit hizmetlere erişimde eşitliğin sağlanması.
- Nesiller arası eşitliğin sağlanarak günümüz neslinin yürüttüğü faaliyetlerin gelecek nesiller için dezavantaj oluşturulmaması.
- Birbirine benzemeyen kültürlerin pozitif yönlerinin değer verilip korunduğu bir kültürel ilişkiler sisteminin kurulması ve kültürel entegrasyonun desteklenmesi.
- Vatandaşların siyasal katılımının sadece seçim zamanlarında değil, politik faaliyetlerin diğer tüm alanlarında da (özellikle yerel düzeydeki politik faaliyetler) yaygınlaştırılması.
- Sosyal sürdürülebilirlik bilincinin bir nesilden sonrakine aktarabilmesi için bir sistemin oluşturulması.
- Oluşturulan sistemin korunması için toplumsal sorumluluk bilincinin geliştirilmesi.
- Bir topluluğun ortak güç ve ihtiyaçlarını belirlemek için yöntemlerin geliştirilmesi.
- Bir toplumun ihtiyaçlarını mümkün olduğu kadar kendisinin karşılaması için mekanizmaların kurulması.

Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınma çevresel, sosyal ve ekonomik performans gibi alanlara odaklanmakta işletmeler, hükümetler ve sivil toplum kuruluşlarının desteği ile çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik konularında ortak toplumsal amaçlarının gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır.

3. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN İŞLEVSELLEŞTİRİLMESİ: KALKINMA AJANSLARININ ROLÜ

1992'de Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda 21. yüzyılda çevre ve kalkınma sorunlarıyla başa çıkılmasına ve sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılmasına yönelik ilkeleri ve eylem alanlarını ortaya koyan "Gündem 21" başlıklı Eylem Planı kabul edilmiştir. Bu eylem planında ülkelerin kalkınma konusunda bilinçli kararlar almasında yol gösterici göstergeler tanımlanmıştır (United Nations, 2007:3-5). Bu göstergeler, sürdürülebilirlik konusunda ne kadar ilerleme kaydedildiğinin ve hedeflere ne ölçüde ulaşıldığının belirlenmesini sağlamaktadır. Bu yönüyle göstergeler, çevresel, ekonomik ve sosyal yönlerden sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda karar alma sürecine yardımcı olan önemli araçlardır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2011:3). Bu çalışmada Birleşmiş Milletler'in 1992'de belirlediği kalkınma göstergeleri temel alınmış ve kalkınma ajansları tarafından desteklenen projeler bu çerçevede değerlendirilmiştir. Tablo 1'de bu gösterge başlıkları verilmiştir.

Tablo 1: Sürdürülebilir Kalkınma Gösterge Konuları

Toplumsal Gelişim	Çevresel Kalkınma	Ekonomik Büyüme
Yoksulluk	Doğal tehlikeler	Ekonomik kalkınma
Eğitim	Atmosfer, Kara	Küresel ekonomik ortaklıklar
Sağlık	Okyanuslar, denizler ve kıyılar	Tüketim ve üretim kalıpları
Yönetişim	Tatlı su kaynakları	
Demografik	Biyoçeşitlilik	

Kaynak: United Nations, 2007:9

3.1. Türkiye'de Sürdürülebilir Kalkınmanın Gelişimi

Türkiye'de çevresel ve sosyal konulara yönelik sürdürülebilirlik uygulamaları ve konuya yönelik anlayış yeni yeni gelişmektedir. Ülkemizde çevre konusuna olan ilgi 1970'li yıllara dayanmaktadır. 1978 yılında, çevre ile ilgili ulusal ve uluslararası faaliyetlerle ilgilenmek üzere, Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı'nın kurulmasıyla bu konu devlet politikasında yerini almıştır. Ancak, yürürlükteki Çevre Kanunu ve ilgili yönetmeliklerle, çevreyi ilgilendiren hemen hemen her alandaki faaliyetler, yasal olarak kontrol altına alınmış olmasına karşın, yetkinin birden fazla kurum ve kuruluşa verilmiş olması ve bu sebeple yaşanan yetki karmaşası sebebiyle; dahası sorumlulukların iç içe geçmiş olması nedeniyle pek çok sorun yaşanmıştır (TÜBİTAK, 2003). Bu sorunların çıkış noktası, Türkiye'de ekonomik kalkınma ve çevrenin korunması konuları birbirlerinin karşıtı olarak algılanmasıdır. Türkiye'de çevre koruma önlemlerinin yetersizliği, üretim girdilerinin çevreye duyarlı olmaması, depolama ve nakliye süreçlerindeki olası çevre sorunları ile kullanım süreçlerinde oluşan atıkların çevre sorunları yaratma olasılığı mevcuttur. Bunun yanında, insani kalkınma raporlarına bakıldığında, Türkiye'nin eğitim, sağlık ve ortalama yaşam süresi gibi göstergelerle hazırlanan beşeri sermaye indeksi açısından geride olduğu, 1995'ten 2001'e 16 sıra gerilediği ve sonuçta teknolojiden yeterince yararlanmadığı; Türkiye'de, başta eğitim olmak üzere beşeri sermayeyi artırıcı çabaların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır (Çinko, 2003). Sıralanan bu olumsuzluklara rağmen, kamu ve özel kesim kurumları tarafından sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması yönünde çeşitli projeler yürütülmektedir. Kalkınma Bakanlığı, Sürdürülebilir Kalkınma Platformu⁵ (güncel olmamakla birlikte) kamu kesimi, akademi, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları tarafından yapılan ve iyi uygulama örnekleri olarak anılan uygulamaları aktarmaktadır. Bu iyi uygulama örneklerinden birkaçı Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Verimlilik Genel Müdürlüğü'nün "Endüstriyel Verimlilik ve Çevresel Performansın KOBİ'ler Düzeyinde Paralel Olarak Geliştirilmesi"; Boğaziçi Üniversitesi Sürdürülebilir Kalkınma ve Temiz Üretim Merkezi'nin "Pamuklu Tekstil Ürünlerine Ekolojik Kriterlerin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi"; Konya İl Özel İdaresi'nin "Organik Çilek Üretimi ile Kırsal Kalkınma" olarak sıralanabilir.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin gündem ayrıca üniversiteler ve çeşitli kamu kurumları bünyesinde kurulan ve faaliyet gösteren merkez ve enstitülerce oluşturulmaya ve bu konudaki toplumsal, çevresel ve iktisadi farkındalık artırılmaya çalışılmaktadır. Kamu kesiminde TÜBİTAK MAM, Çevre ve Temiz Üretim Enstitüsü [http://ctue.mam.tubitak.gov.tr/]; Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Temiz Üretim Bilgi Platformu [http://www.temizuretim.gov.tr/] gibi yapılanmalar ve ilişkili olarak düzenlenen

⁵ Bu portala http://www.surdurulebiliralkinma.gov.tr/Rio_20.portal adresinden ulaşılabilmektedir.

etkinlikler kamu kesiminde başlayan farkındalığın ve gelişmenin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kadir Has Üniversitesi, Enerji ve Sürdürülebilir Kalkınma Uygulama ve Araştırma Merkezi; Boğaziçi Üniversitesi, Sürdürülebilir Kalkınma ve Temiz Üretim Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Marmara Üniversitesi Uluslararası Sürdürülebilirlik Uygulama ve Araştırma Merkezi sürdürülebilir kalkınma konusunda faaliyet gösteren araştırma merkezleri olarak örnek gösterilebilir. Ayrıca pek çok üniversitenin ev sahipliği yaptığı Çevre Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezleri de bu konudaki çok boyutlu farkındalığa katkı sağlamaktadır.

3.2. Kalkınma Ajanslarının Rolü

Bölgesel kalkınmanın önemli aktörlerinden bir olarak kabul edilen kalkınma ajanslarının dünyadaki uygulama biçimleri farklı olsa da motivasyon noktası bölge temelli kalkınma paradigmasının yükselişi olarak kabul edilmektedir. Dulupçu (2006), farklı disiplinlerin kesişim alanı olan bölgesel çalışmalarla ilgili olarak bölgenin '*rönesansının*' ya da '*yeniden canlanmasının*' farklı teorik perspektiflerden güç alarak baskınlaşma/anaakımlaşma eğilimini sürdürmekte; politika ile uygulamalar üzerinde giderek etkili olmaya devam etmekte olduğunu vurgulamaktadır. Bu '*modaya*' eleştirel yaklaşımların olmasına karşın refah artırma arayışlarına bölge düzeyinden gelen başarılı çözümler bölgeyi merkez alan çalışmaların görece üstünlüğünü desteklemekte olduğunu altını çizmektedir. Bu paradigma değişimi ile dünyada önemi artan bölgesel kalkınma anlayışı Türkiye'de ancak 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren işlevsel hale gelebilmiştir.

Dünya'da çeşitli ülkelerde, farklı özellikte örnekleri bulunan kalkınma ajanslarının Türkiye'deki ilk uygulamaları (08.02.2006 tarih ve 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun kapsamında) 2006 yılında iki pilot uygulama olarak kurulan Çukurova (Adana ve Mersin) ve İzmir Kalkınma Ajansları ile başlamıştır. 2008 yılında (10.11.2008 tarih ve 2008/14306 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı kapsamında) İstanbul, Samsun, Diyarbakır, Konya, Erzurum, Gaziantep, Mardin ve Van illerinin merkez olduğu, 23 ile hizmet edecek sekiz kalkınma ajansı daha kurularak ajansların sayısı artırılmıştır. Son aşamada ise 2009 yılında (29.07.2009 tarih ve 2009/15236 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı kapsamında) Tekirdağ, Balıkesir, Denizli, Kütahya, Bursa, Kocaeli, Ankara, Isparta, Hatay, Nevşehir, Kayseri, Zonguldak, Trabzon, Kastamonu, Kars ve Malatya'da ajanslar kurularak kalkınma ajansı sayısı 26'ya çıkarılmıştır. Kalkınma ajansları kuruluşları itibarıyla hem ekonomik hem de sosyal açıdan (Özen, 2005; Özer, 2012; Yıldırım, 2015) işlevsel birer kalkınma araçları olarak algılanmış ve bölgesel gelişme sürecinin ana oyuncularına haline gelmiştir.

Kalkınma ajansları, ekonomik ve sosyal işlevlerini tamamlayıcı şekilde sürdürülebilir kalkınma konusunda da belli bir rol üstlenmekte ve çeşitli mekanizmalarla sürece destek vermektedir. Bu çalışmanın odak noktasını kalkınma ajanslarının sürdürülebilir kalkınmanın etkinliğini artırılmasına yönelik proje desteklerinin analizi oluşturmaktadır. Bu kapsamda kalkınma ajanslarının sağladığı fonlara ilişkin bilgilerden oluşan veri tabanı analiz edilerek Türkiye ekonomisinde sürdürülebilir kalkınma ve ilişkili konuları içeren projelerin desteklenme oranları ele alınmakta Mali Destek Programlarının (MDP) sağladığı fon miktarları, ajanslar ve projeler düzeyinde işlenerek bu veriler betimleyici istatistikler olarak aktarılmaktadır. Bu kapsamda 2008-2014 yıllarını kapsayan veri setinden kullanılan göstergelere ilişkin bilgiler Tablo 2'den izlenebilmektedir. Ek 1'de verilen MDP isimlerine göre bir ayrıştırma yapıldığında 26 ajandan 14 ajansın çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konulardaki destek programı açtıkları görülmektedir.

Tablo 2: Sürdürülebilir Kalkınma Konularına Yönelik Destek Göstergeleri

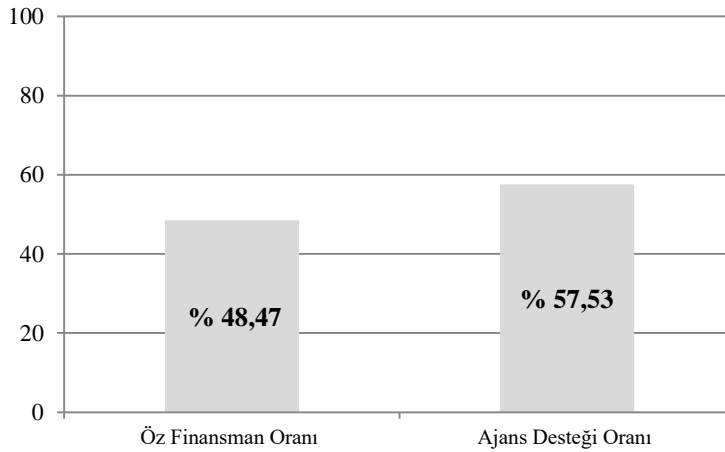
Toplam Destek Göstergeleri	Çevre, Yenilenebilir Enerji, Temiz Üretim ve İlişkili Konulardaki Destek Göstergeleri
26 Kalkınma Ajansı	14 Kalkınma Ajansı
7.111 Proje	489 Proje (Yaklaşık % 7)
1,9 Milyar Lira Ajans Desteği / 3,5 Milyar Lira Proje Bütçesi	192 Milyon Lira Ajans Desteği / 372 Milyon Lira Proje Bütçesi (Yaklaşık % 10)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verileri kullanılarak yazarlarca derlenmiştir.

Bulgular

Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nden resmi yazışma ile talep edilen verilerden yola çıkılarak elde edilen sonuçlar bu başlık altında çeşitli grafiklerle açıklanmakta ve yorumlanmaktadır. Grafik 1'de, çevre, yenilenebilir enerji ve temiz üretim gibi sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen projelerin yüzde 51,53'ünün ajanslar tarafından finanse edildiği, yüzde 48,47'sinin ise öz finansman imkânları ile desteklendiği görülmektedir.

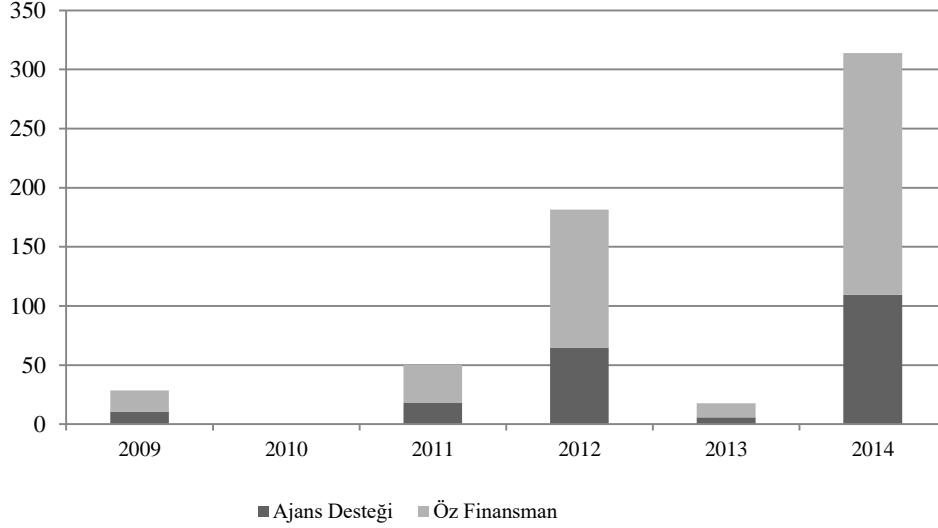
Grafik 1: Proje Destek Oranları (Yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verileri kullanılarak yazarlarca derlenmiştir.

Grafik 2, Kalkınmanın Ajanslarının, yıllara göre öz finansman ve ajans desteği oranlarını vermektedir. Dikkat çekici bir biçimde 2010 yılında çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konularda hiçbir mali destek programı finanse edilmemiştir. Ajans destek oranlarının yıllık gelişim hızlarına bakıldığında bir gelişmenin olduğu görülmekle birlikte yine 2013 yılında bu oran çok gerilere düşmektedir. Toplam bütçe içinde çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konular için sağlanan desteğin oranı göz önünde bulundurulduğunda bu gelişimin yetersizliği ifade edilebilir.

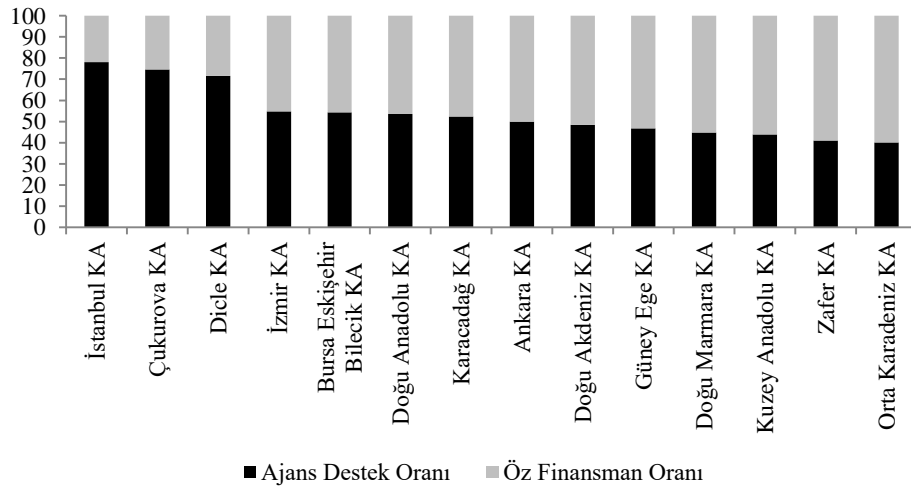
Grafik 2: Kalkınmanın Ajanslarının Rolü: Ajans Desteği (Milyon Lira)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verileri kullanılarak yazarlarca derlenmiştir.

Grafik 3'te, çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konularda finanse edilen projelerin toplam proje büyüklüğüne göre destek oranları ve ajanslara göre dağılımı verilmiştir. Buna göre, İstanbul Kalkınma Ajansı'nın açtığı destek programları kapsamında toplam proje bütçesinin yüzde 78,08'ini finanse etmişti. İkinci sırada yüzde 74,62 ile Çukurova Kalkınma Ajansı ve üçüncü sırada yüzde 71,053 ile Dicle Kalkınma Ajansı yer almaktadır. Toplam proje büyüklüğüne göre destek oranları sıralamasında son üç sırayı ise Kuzey Anadolu KA (yüzde 41,95); Zafer KA (yüzde 41,04) ve Orta Karadeniz KA (yüzde 40,04) almaktadır.

Grafik 3: Çevre, Yenilenebilir Enerji, Temiz Üretim ve İlişkili Konularda Finanse Edilen Projelerin (Yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verileri kullanılarak yazarlarca derlenmiştir.

4. SON SÖZ: NE(LER) YAPILMALI?

Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü tarafından derlenen verilerden yola çıkılarak yapılan ve politika yapımcılar için de farkındalık sağlayıcı ve yol gösterici nitelikte olması hedeflenen bu çalışma, kalkınma ajanslarının Türkiye'deki rolünü ve işlevselliğini sürdürülebilir kalkınma açısından ele alan bu bulgular bu konudaki farkındalığın ve destek mekanizmalarının gelişmekte olmasına karşın toplam içindeki payının çok düşük olduğuna işaret etmektedir. Ajanslardan sadece 14 tanesinin çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konularda destek çağrısına çıkmış olması da bu yöndeki gelişmenin yetersizliğine işaret etmektedir.

Bu verilerden yola çıkılarak yapılan değerlendirmeler ışığında kalkınma ajanslarının sürdürülebilir kalkınma sürecinde çok daha etkin bir role sahip olabilmesi için sunulan tespit edilen sorunlar ve sunulan öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- (1) **Mali Destek Programları, ajanslara ve bölgelere göre farklılık göstermektedir.** Bölgesel gelişmişlik farklılıkları esas alınarak mali destek programlarının ulusal ve veya bölgesel düzeyde standardize edilmesi odak çalışmaların etkinliğinin artırılması açısından önem arz etmektedir. Bu tür bir düzenleme sektörel ve bölgesel önceliklerin tespiti ve bu yöndeki politikaların geliştirilebilmesi için de önemli bir temel oluşturacağı için özellikle önem arz etmektedir.
- (2) **Çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konulardaki destek miktarı ve toplam bütçe içindeki payı (yaklaşık yüzde 7) çok düşük ve ajanslara göre dağılımı çok yetersiz düzeydedir.** Destek miktarının artırılması çok önemli bir ihtiyaç olmakla birlikte kalkınma ajanslarının neredeyse yarısının çevre, yenilenebilir enerji, temiz üretim ve ilişkili konularda destek çağrısına çıkmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla ilgili alandaki destek miktarının artışının yaygınlaştırma odaklı olarak sağlanması gerekmektedir.
- (3) **Çevre kirliliği, sanayi yoğunluğu, doğal kaynak ve hammadde yoğunluğu gibi kriterlere bağlı olarak bölgesel ve sektörel önceliklendirmeler yoktur.** 2000 yılında konulan sekiz maddelik "Bin Yıl Kalkınma Hedefleri", ve dünyanın yaşadığı gelişmelerden ve dönüşümleri dikkate alan 17 maddelik "Küresel Kalkınma Hedefleri" ile bağlantılı biçimde sürdürülebilir kalkınmanın yol haritası, hedefler ve öncelikler belirlenmelidir. Kalkınma Planları ve Sanayi Strateji planları açısından ele alındığında bu konudaki politik-farkındalığın artmaya başladığı görülmekte ise de geliştirilmesi gerektiği çok net bir biçimde izlenmektedir.
- (4) **Yeşil Ekonomik Gündem (yeşil büyüme, yeşil sanayi politikaları, yeşil ekonomi, düşük karbonlu ekonomi, sürdürülebilir üretim ve tüketim vb.) ve tartışma alanı yetersiz düzeydedir:** İş dünyasının, sivil toplum kuruluşlarının ve nihayet tüketicilerin bilinçli bir iktisadi faaliyet sürecine dahil olabilmeleri için gerekli tüm kanallardan farkındalık ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmaya başlanmalıdır. Bununla birlikte başlatılan çeşitli uygulamalar ve yasal düzenlemeler, kaynakların sürdürülebilir şekilde tüketiminin ve geri dönüşümünün sağlanması amacıyla yeniden ve titizlikle gözden geçirilmeli ve hassasiyetle uygulanmalıdır.

Yükselen ekonomiler arasında yer alan Türkiye üretim merkezi olma yolunda sahip olduğu avantajlar sayesinde çeşitli fırsatları yakalama potansiyelini arttırmak için izlediği yolda sürdürülebilir kalkınmanın etkinleştirilmesine yönelik politikaları ivedilikle hayata geçirmelidir. Güncel iktisadi gelişme literatürünün, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını geride bırakan yeşil ekonomik kalkınma paradigmasını ve büyümeme (ya da mevcut durumu koruma olarak da adlandırılabilir *deGrowth*) yaklaşımını öncelikli olarak ele alan bir

tartışma ve uygulama alanına dahil olabilmek adına Türkiye'nin bu yöndeki çalışmalarını yoğunlaştırması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AŞICI, A.A. ve ŞAHİN, Ü. (2012). Yeşil Ekonomi, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi
- BRANDER, J. A. (2007). "Viewpoint: Sustainability: Malthus Revisited?", Canadian Journal of Economics, 40(1): 1-38.
- CIEGIS, R., RAMANAUSKIENE, J. ve MARTINKUS, B. (2009). "The Concept of Sustainable Development and its Use for Sustainability Scenarios", Engineering Economics, 2: 28-37.
- DULUPÇU, Murat Ali (2006). "Bölgesel Politikalar Kopyalanabilir Mi? Bölgeselleş(tir)me (Yönetim) Karşısında (Yeni) Bölge(sel)cilik (Yönetişim)", Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu, ODTÜ, 7-8 Eylül, 2006, TEPAV Yayınları, Ankara
- ELKINGTON, J. (1997). Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business, Oxford: Capstone Publishing.
- EŞ, A. (2008). "Sürdürülebilirlik ve Firma Düzeyinde Sürdürülebilirlik Performans Ölçümü", Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- GÜRLÜK, S. (2010). "Sürdürülebilir Kalkınma Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilir Mi?", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 5(2):85-99.
- HARIS, J. (2000). Basic Principles of Sustainable Development, Global Development and Environment Institute Working Paper, No. 04.
- HAUGH, H.M. ve TALWAR, A. (2010). "How do Corporations Embed Sustainability Across the Organization?" Academy of Management Learning and Education, 9(3):384-396.
- MATIASEK, R. (2010). Corporate Sustainability: Company Strategies and Consumers, Doctoral Thesis, University of Graz, Austria, December.
- MCKENZIE, S. (2004). Social Sustainability: Towards Some Definitions, Hawke Research Institute Working Paper Series, No 27.
- ÖZEN, Pınar (2005). Bölge Kalkınma Ajansları, Tepav:Epri, Ankara
- ÖZER, M. Akif (2012). "Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Sosyal Ekonomik İşlevleri", Kamu-İş Dergisi, 12(2):37-74.
- REPETTO, R. (1986). World Enough and Time: Successful Strategies for Resource Management, Yale University Press.
- RIO DECLARATION ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT (1992). http://www.unesco.org/education/nfsunesco/pdf/RIO_E.PDF (Erişim tarihi: 02.08.2015).
- SHRIVASTAVA, P. (1995). "The Role of Corporations in Achieving Ecological Sustainability", Academy of Management Review, 20(4):936-960.
- SMITH, Philipp Barlett ve MAX-NEEF, M. (2013). Ekonominin Gerçek Yüzü, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi

- STARİK, M. ve RANDS, G. P. (1995). “Weaving an Integrated Web: Multilevel and Multisystem Perspectives of Ecologically Sustainable Organizations”, *Academy of Management Review*, 20(4): 908-935.
- TANDOĞAN, D. ve ÖZYURT, H. (2013) “Bankacılık Sektörünün Ekonomik Büyüme ve Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Testleri”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.F. Dergisi*, XXXV(III):49-80.
- TÜBİTAK (2003). Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli Vizyon ve Öngörü Raporu. Ankara: TÜBİTAK.
- TÜRKİYE ÇEVRE VAKFI (1989). Ortak Geleceğimiz: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu, Ankara: TÇSV Yayınları.
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (2011). Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri 2000-2009, <http://www.tuik.gov.tr>
- UNITED NATIONS (2007). “Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies”, October, Third Edition.
- UYSAL, Ö. (2013). “Sürdürülebilir Büyüme Kavramının Çevre ve Ekonomik Boyutlarının Ayrıştırılması”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2):111-118.
- WACOSS (2000). Western Australian Council of Social Services, Model of Social Sustainability, <http://www.wacoss.org.au/downloads/socialsustainable.pdf> (Erişim Tarihi: 10.06.2012).
- WORLD DEVELOPMENT REPORT (1992). Development and The Environment, Published for the World Bank Oxford University Press.
- YILDIRIM, Muaz Mücahit (2015). Türkiye’de Kalkınma Ajansları, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- ZHANG, D.; FABRICA, F.; KALLIS, G.; VON DEN BERGH, J.; WEILER, R. ve HEUETING, R. (205). Yeni Ekonomi: Küçülmek Güzeldir, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi

EK-1: Çevre, Yenilenebilir Enerji, Temiz Üretim ve İlişkili Konulardaki Açılan Mali Destek Miktarları (Ajanslara ve Yıllara Göre Sınıflandırma)

SIRA	AJANS	MALİ DESTEK PROGRAMI	DÖNEMİ	DESTEK TUTARI (TL)	PROJENİN TOPLAM BÜTÇESİ (TL)
1	Ankara Kalkınma Ajansı	Çevreye Duyarlı Yenilikçi Uygulamalar Mali Destek Programı	2012	2.461.886,30	4.926.428,92
2	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı	Çevre ve Enerji	2011	6.470.522,34	11.491.313,20
2	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı	Sürdürülebilir Sanayi Mali Destek Programı	2012	6.243.005,71	8.325.109,20
2	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı	Çevre Dostu Üretim Mali Destek Programı (Kobi)	2014	6.223.143,29	13.930.714,04
2	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı	Çevre Küçük Ölçekli Altyapı Mali Destek Programı	2014	9.489.420,83	18.618.893,86
3	Çukurova Kalkınma Ajansı	Üretim ve Çevre Altyapısının İyileştirilmesi Mali Destek Programı	2014	6.739.466,75	9.031.290,64
4	Dicle Kalkınma Ajansı	Tarımsal Üretimde Su Kaynaklarının Etkili Kullanımı	2013	1.869.369,00	2.492.492,46
4	Dicle Kalkınma Ajansı	Tarımsal Üretimde Su Kaynaklarının Etkili Kullanımı Mali Destek Programı	2014	2.258.825,88	3.278.898,62
5	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı	Sürdürülebilir Üretimin Geliştirilmesi ve Yenilikçilik Mali Destek Programı	2012	22.805.371,73	46.611.440,7
5	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı	Sürdürülebilir Üretimin Geliştirilmesi ve Yenilikçilik Mali Destek Programı	2014	14.200.349,81	29.802.381,45
6	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı	Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımının Özendirilmesi MDP	2012	4.174.374,43	7.792.312,74
7	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı	Temiz Üretim Mali Destek Programı	2013	3.894.603,82	9.482.379,52
7	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı	Temiz Üretim Mali Destek Programı	2014	6.323.918,58	13.331.901,92
8	Güney Ege Kalkınma Ajansı	Çevre Mali Destek Programı	2014	5.892.559,4	12.602.563,52
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	İşletmelere Yönelik Çevre ve Enerji Dostu İstanbul Mali Destek Programı	2011	3.748.207,67	8.120.439,53

SIRA	AJANS	MALİ DESTEK PROGRAMI	DÖNEMİ	DESTEK TUTARI (TL)	PROJENİN TOPLAM BÜTÇESİ (TL)
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	Kar Amacı Gütmeyen Kurumlara Yönelik Çevre ve Enerji Dostu İstanbul Mali Destek Programı	2011	4.195.790,65	4.730.799,43
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	Afetlere Hazırlık Mali Destek Programı	2012	7.085.912,13	8.321.366,82
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	Afetlere Hazırlık Mali Destek Programı	2014	13.387.483,75	15132406,86
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	Verimli ve Temiz Enerji Mali Destek Programı	2014	14.207.613,49	16.145.674,74
9	İstanbul Kalkınma Ajansı	Verimli ve Temiz Enerji Mali Destek Programı (İşletmeler)	2014	2.620.814,75	5.490.324,56
10	İzmir Kalkınma Ajansı	Turizm Çevre	2009	10.612.384,35	17.960.966,44
10	İzmir Kalkınma Ajansı	Yenilenebilir Enerji ve Çevre Teknolojileri (Kar Amacı Güden)	2012	11.273.858,93	25.164.001,67
10	İzmir Kalkınma Ajansı	Yenilenebilir Enerji ve Çevre Teknolojileri (Kar Amacı Gütmeyen)	2012	13.127.508,91	20.713.332,03
11	Karacadağ Kalkınma Ajansı	Yenilenebilir Enerji Mali Destek Programı - (Kar Amacı Güdenler İçin)	2014	730.030,00	1.460.060,00
11	Karacadağ Kalkınma Ajansı	Yenilenebilir Enerji Mali Destek Programı - (Kar Amacı Gütmeyenler için)	2014	2.771.282,42	5.225.722,86
12	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı	Çevre Ve Turizm Altyapısı Mali Destek Programı	2011	3.483.882,04	7.926.607,86
13	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı	2-Kobi'lere Yönelik Yenilenebilir Enerji Mali Destek Programı	2014	2.083.927,34	4.655.250,00
13	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı	4-Yenilenebilir Enerji Küçük Ölçekli Altyapı Mali Destek Programı	2014	8.496.909,1	21.766.432,30
14	Zafer Kalkınma Ajansı	Turizm, Enerji ve Çevre Altyapı Mali Destek Programı	2014	13.958.788,26	34.005.398,60

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verileri kullanılarak yazarlarca derlenmiştir.